

Azərbaycan dilində alınma təsviri sənət terminlərinin tədqiqinə dair

Qələmşah İdrisov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Quba filialı. Azərbaycan. E-mail: qelemshahidrisov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5823-2590>

XÜLASƏ

Bu tədqiqatı aparmaqda əsas məqsəd rus dili və onun vasitəsi ilə Avropa dillərindən dilimizə keçən bir sıra təsviri sənət terminlərinin araşdırılaraq təhlillərinin aparılması, həmin terminlərin dilimizdəki adekvat qarşılığının tapılması, dilin terminlər sistemində milli keyfiyyət və formada daxil edilməsi yollarına aydınlıq gətirməkdir. Bununla yanaşı, tədqiqat işində dilimizdə qarşılığı olmayan terminlərin dilin fonetik, morfoloji və sintaktik qanunları çərçivəsində dəyişdirilərək mənimsənilməsi, mənbə dilində olduğu kimi saxlanması və kalka edilməsi kimi məsələlər də öz əksini tapmışdır. Son zamanlar dünya incəsənətində gedən proseslər Azərbaycan təsviri sənətinə də öz təsirini göstərmişdir. Bu prosesdə yaranmış yeni cərəyanlar daxilində təsviri sənətə fərqli baxışlar müəyyənələrək *nonkonformist*, *opalist*, *installasiya* kimi təsviri sənət terminləri dilimizə daxil olmuşdur ki, bu sözlər əsasında da yaranan terminoloji birləşmələr dilimizin leksik fondunu zənginləşdirmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

təsviri sənət, termin, opalist rəssam, kalka, bədii qrafika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 03.11.2022
qəbul edilib: 15.12.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov

On the study of the terms of fine arts in the Azerbaijani language

Galamshah Idrisov

Doctor of Philosophy in Philology, senior lecturer. Azerbaijan State Pedagogical University, Guba branch. Azerbaijan. E-mail: qelemshahidrisov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5823-2590>

ABSTRACT

The main purpose of this research is to examine and analyze a number of fine arts terms transferred from Russian and European languages to our language, to find adequate equivalents of these terms in our language, clarify the ways of including language in the system of terms in national quality and form. In the research work, issues such as the acquisition of terms that have no equivalent in our language by changing them within the phonetic, morphological and syntactic laws of the language, as well as their preservation and transliteration as in the source language were reflected. Recent developments in world art have also had an impact on Azerbaijan's fine arts. Within the new trends created in this process, new views on fine arts were identified and non-conformist, opalist, installation terms such as fine arts entered our language, and many terminological combinations based on these words enriched the lexical fund of our language.

KEYWORDS

fine arts, terminology, opalist artist, kalka, graphic art

ARTICLE HISTORY

Received: 03.11.2022
Accepted: 15.12.2022

Giriş / Introduction

Sahə terminologiyasının tədqiqi məsələləri dilçilik tədqiqatlarında əsas yerlərdən birini tutur. Elmi-texniki tərəqqi, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, mədəniyyət və incəsənətin müxtəlif sahələrinin inkişafı, modernləşməsi fasiləsiz olaraq yeni anlayışlar yaradır ki, bunlar da müəyyən terminlərlə ifadə olunur.

Dilin zənginləşməsi prosesində müxtəlif sahə terminləri mühüm rol oynayır. Belə terminlər elmi, bədii, texniki, pedaqoji və s. sahələr üzrə yarandıqdan sonra leksikamıza mətbuat, əsasən də informasiya vasitələri əsasında daxil olur. Terminlər çox vaxt dilimizin qayda-qanunları nəzərə alınmadan işlədilsə də, dildə sabitləşə bilmir. Sovet dövründə Avropa mənşəli terminlərin dilimizə keçməsinə rus dili əsas rol oynayırdısa, müstəqillik illərində bu proses birbaşa kütləvi informasiya vasitələri ilə həyata keçirilir.

Hər bir dilin terminoloji leksikasında olduğu kimi, dilimizdə istifadə edilən bütün sahələr üzrə terminlərlə yanaşı, təsviri sənət terminləri də dil mənsubiyyəti baxımından əsl Azərbaycan və alınma sözlərdən ibarətdir. Alınma təsviri sənət terminlərinin müəyyən hissəsi ilkin orta əsrlərdən başlayaraq ərəb və fars, XIX əsrin ortalarından etibarən isə rus dilindən və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən alınmışdır.

Termin yaradıcılığında alınma prosesi müəyyən tarixi hadisələrlə bağlı olur. Bu, təsviri sənət leksikasında ərəb-fars və rus dilindən alınma sözlərdə özünü daha çox büruzə verir. Məqalədə son dövrlərdə dilimizə birbaşa daxil olan, eləcə də rus dili və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən alınan bəzi təsviri sənət terminlərindən bəhs edilir.

Alınma təsviri sənət terminlərinin bir qismi olduğu kimi, digər bir qismi isə dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna uyğun şəkildə dəyişiklik edilərək dilimizə daxil olmuşdur. Digər tərəfdən, bu terminlər əsasında dilimizin söz yaradıcılığı vasitələrinin köməkliyi ilə yeni terminlər yaradılmışdır. Məsələn:

- mənbə dildəki kimi qalan alınanlar: *molbert, triptix, rakurs, avtoportret, mozaika, emblem, siluet, karikatura, eskiz, süjet, qotika, kolorit, modern, freska, perspektiv, motiv* və s.
- dəyişiklik edilərək alınanlar: *plakatçı rəssam, realist boyakarlıq, hava perspektivi, isti kolorit, karikaturaçı rəssam, konstruktiv quruluş, naturadan çəkmə, kitab miniatürü, plener boyakarlığı* və s.

Alınma təsviri sənət terminlərinin bir qismi də kalka yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Kalkalar digər bir dilə məxsus söz və ya söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq söz və söz birləşmələri ilə dəqiq şəkildə əvəz etməklə həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, ifadələrdir [4, s.134].

Kalka yolu ilə yaranan təsviri sənət terminləri quruluş etibarilə müxtəlif olur. Belə ki, onlar həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir.

Morfoloji yolla yaranan təsviri sənət terminləri həm milli, həm də azərbaycanlaşmış ərəb və fars mənşəli sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərin əlavə edilməsi yolu ilə əmələ gəlir. Bu yolla yaradılan kalkalarda rus və başqa dillərdəki təsviri sənət terminləri milli sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması ilə düzəlir. Məsələn: *бытовизм* – *məişətçilik*, *гармоничность* – *ahəngdarlıq*, *пейзажисть* – *mənzərəçi*, *керамисть* – *dulusçu*, *декоратор* – *bəzəkçi* və s.

Sintaktik yolla yaranan kalkalar *mürəkkəb kalkalar* adlanır. Kalka edilmiş təsviri sənət terminlərinin bəzən birinci tərəfi kalka olunur, ikinci tərəfi isə olduğu kimi saxlanılır. Məsələn: *творческий метод* – *yaradıcılıq metodu*, *художественная графика* – *bədii qrafika*, *воздушный перспектив* – *hava perspektivi*, *крупный план* – *geniş plan*, *сложный натюрморт* – *mürəkkəb natürmort*, *предварительный эскиз* – *ilkin eskiz* və s.

Tədqiqatçılar kalkaları tərcümə alınmalar hesab edirlər. Terminin başqa dildən tərcümə olunmasından bəhs edərək rusiyalı dilçi-alim N.A.Baskakov yazır: “Kalka etmə, daha doğrusu, terminin başqa dillərdən və birinci növbədə, rus dilindən süni surətdə tərcümə olunması nəticəsində müəyyən bir termin, yaxud termin birləşməsi əvvəl dildə mövcud olmamış yeni məna kəsb edir” [10, s.61].

Ötən əsrin əvvəllərindən dünya incəsənətində gedən proseslər Azərbaycan təsviri sənətinə də öz təsirini göstərmiş, müxtəlif cərəyanlar daxilində təsviri sənətə yeni baxışlar müəyyənleşmişdir. Sovet ideologiyası çərçivəsində bu proses birmənalı qarşılanmasa da, Azərbaycan təsviri sənətinə yeni baxışlar sferasında yaranmış “*nonkonformistlər*” adlanan yeni cərəyan ətrafına öz nümayəndələrini toplaya bilmişdir.

Nonkonformizm – XVI əsrdə Qərbi Avropada ingilis protestantizmində hakim kilsəyə qarşı bir sıra meylləri gücləndirməyə yönəlmiş cərəyan kimi meydana çıxmışdır. Azərbaycan təsviri sənətində bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndəsi Cavad Mircavadov olmuşdur. Onun Azərbaycan rəngkarlığına avanqard baxışı və innovativ düşüncələri yaradıcılıq sərhədlərini genişləndirərək yeni rəngkarlıq improvizələri yaratmışdır. C.Mircavadovun müasir Azərbaycan rəngkarlığındakı bu novatorluğu təsviri sənətdə yeni terminlər yaradır. Məsələn, *nonkonformist rəssam*,

deformasiyalı fiqur, kobud fiqur, ekspressiv rəng, cansıxıcı fiqur, siluetik xətt, kontrast xətt, tekstura, simvolika, avangard üslub və s.

Göründüyü kimi, “Nonkonformistlərin üslub axtarışları” məqaləsindən seçdiyimiz bu termin və terminoloji birləşmələr dilimizin terminoloji fondunu zənginləşdirsə də, qeyd olunduğu kimi müəyyən ifadələrin qəbul olunmasını məqbul saymaq olmaz. Məsələn, “*tekstura*”nın əvəzinə “*mətn*”in, “*siluetik xətt*” ifadəsinin əvəzinə isə “*siluet xətti*”nin işlədilməsi dilimizin normalarına daha uyğundur.

Beləliklə, incəsənətdə müasir istiqamətin nəticəsi olaraq *nonkonformizm* sözü təsviri sənət leksikasına son dövrlərdə “*nonkonformistlər*”, “*nonkonformist rəssam*”, “*nonkonformist üslub*” kimi yeni terminlər gətirmişdir.

Hər bir dildə beynəlmiləl terminlər geniş istifadə olunur. Azərbaycan dilində beynəlmiləl təsviri sənət terminləri mənbə dildəki mənaları ilə işlənir. Məsələn: *motiv, obelisk, dekor, barelyef, rakurs, qorelyef, natura, realizm, ofort, impressionizm, perspektiv, relyef, interyer, quaş, proyeksiya, simvolizm* və s.

M.Qasımov beynəlxalq terminlərdən bəhs edərək yazır ki, bir sıra dillərin əsas vahidi olmaq etibarilə, beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan xüsusi təsviri sənət terminləri də mövcuddur ki, bunlar səs-hərflər tərkibinə görə müəyyən dərəcə fərqlənir. Belə terminlərin yaranmasında optimal vəziyyət o vaxt yaranır ki, terminin həm xarici forması, həm daxili mənası, həm də definitiv-təsviri məzmunu ən müxtəlif dillərdə bir-birinə maksimum dərəcədə yaxın olur [4, s.127].

Alınma terminlərin Azərbaycan dilində geniş inkişafı və intensiv çoxalması, hər şeydən əvvəl, müxtəlif dillərdə yaranıb inkişaf edən elmin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Bu cür qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər terminoloji sistemdə beynəlxalq terminlər məsələsini doğurur [5, s.128].

Son dövrlərdə dünya təsviri sənətində olduğu kimi Azərbaycan incəsənətində də yeni texniki üsullarla yaradılmış incəsənət nümunələri geniş yayılmışdır ki, bunlar əsasında yaranan terminlər də beynəlxalq səciyyə daşıyır. Məsələn: *installyasiya* və *opalizm*.

Termin yaradıcılığında unifikasiya vacib şərtidir. Dildə yeni termin yaradarkən və ya başqa dildəki termini kalka edərək dilin ahəngini, səslərdəki melodikliyi nəzərə almaq lazımdır [1, s.31]. Bu baxımdan *installyasiya* terminini dilin ahənginə görə *instalyasiya* kimi qəbul etmək daha məqbul olardı. *Installyasiya* ingilis sözü olub, dilimizdə “quraşdırma”, “yerləşdirmə”, “montaj” mənalarını verir. Müxtəlif elementlərdən quraşdırılaraq yaradılan incəsənət əsərləri hazırda gənc rəssamlarımızın yaradıcılığında geniş yayılmışdır. Bədii installyasiya postmodern

sənətkarlarının yaratdığı çağdaş sənət əsərləridir. Bu növ əsərlər yalnız muzey üçün deyil, açıq havada da quraşdırıla bilər. Belə əsərlər çox vaxt həcmli materiallardan hazırlanır. Həmin termin də hazırda mətbuat səhifələri və vikipediyada işlənməkdədir. İngilis mənşəli *installyasiya* sözü əsasında *installyasiya üslubu*, *dinamik installyasiya*, *qabarıq installyasiya*, *boyalı installyasiya* və s. kimi təsviri sənət terminləri yaranmışdır.

Opalist, *opalist rəssam*, *opalizm* kimi terminlər isə təsviri sənətə akademik rəssam Sakit Məmmədovun yaradıcılığı ilə daxil olmuşdur. Sənətşünaslar onu opalizm məktəbinin banisi hesab edirlər. Bu üslub öz adını opal mineral daşından almışdır. “Opal” qədim yunan dilində “gözqamaşdıran”, latın dilində “valehedici görünüş”, sanskrit dilində isə “qiymətli daş” mənalarını verir. *Opalizm* sözü əsasında *opalizm məktəbi*, *opalist*, *opal rəssam*, *opalizm üslubu*, *opal tonu*, *opal naxış* və s. kimi terminlər dilimizin normalarına uyğun olaraq söz birləşməsi şəklində işlədilməkdədir¹.

Professor Ə.Orucov beynəlxalq tipli alınmalardan danışarkən yazır ki, hər bir milli dilin terminologiyasının yaradılması üçün əsas mənbə, beynəlmiləl sözlər ehtiyatı istisna olmaqla dilin özü, leksik tərkibidir. Amma bu dillərin heç biri artan tələbatlarını yalnız özünün daxili leksik resursları hesabına ödəyə bilmir. Ona görə də biz bir sıra dillərdə işlənən bu və ya digər terminə rast gəlirik, onu haqlı olaraq beynəlmiləl terminlər sırasına daxil edə bilərik [11, s.175].

Deməli, beynəlxalq terminlərin işlədilməsi müəyyən sahə terminologiyasını zənginləşdirməklə onun başa düşülməsinə zəmin yaradır və dillərin lüğət tərkibini bir-birinə yaxınlaşdırır.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün “*keramika*” termininə nəzər yetirək:

Bu termin beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Keramika (yun. “*keramike*” – dulusçuluq, “*keramos*” – gil) dulusçuluq sənətidir. Gil və onun qarışıqlarının mineral əlavələrlə, həmçinin oksid və digər qeyri-üzvü birləşmələrlə qarışıqından alınan məmulat və materiallardır. Məişətdə, tikintidə, texnikada, heykəltəraşlıqda, tətbiqi sənətdə geniş yayılmışdır [2, s.179].

Azərbaycan dilində bu terminlə yanaşı, “*dulusçuluq*” sözündən də istifadə olunur. İngilis dilində “*çeramik*”, rus dilində “*keramika*”, Türkiyə türkcəsində “*seramik*”, qırğız dilində “*keramika*”, qazax dilində “*kremika*”, özbək dilində “*kremika*” formalarında işlədilir.

¹ https://az.wikipedia.org/wiki/Sakit_M%C9%99mm%C9%99dov

Digər Avropa dillərinə məxsus elementlərdən əmələ gəlmiş bir sıra təsviri sənət terminlərini də beynəlmiləl terminlər hesab etmək olar. Məsələn: *avtoportret, emblem, illüstrasiya, kalliqrafiya, ofort, konstruksiya, vitraj, freska, quaş, akvarel, impressionizm* və s. belə terminlərdəndir.

Azərbaycan dili təsviri sənət terminlərini araşdırarkən məlum oldu ki, bəzi alınma terminlərin dilimizdə qarşılığı olsa da onlar mənbələrdə rus və digər dillərə məxsus sözlərlə əvəzlənir. Məsələn: “*Nizaminin Bakıdakı tunc abidəsi sintezin gözəl nümunəsidir. 6 metrlik heykəl – fiqur 9 metrlik çəhrayı qranit postament üzərində yüksəlir*” [7, s.85].

Postament termininin dilimizdəki qarşılığı *kürsü, altlıq* sözüdür. “*Kürsü*” sözü adətən muzey, emalatxana və otaq şəraitində qoyulmuş heykəllərin, büstlərin altlıqları kimi işlənir. Təsviri sənətə dair mənbələrdə buna rast gəlirik. Bu mənada, M.Nəcəfovun “*Rəssam və zaman*” kitabından oxuyuruq: “*...nümayəndələr emalatxananın bir tərəfində, hündür kürsü üstündə qoyulmuş heykəli dövrəyə alırlar*” [8, s.134].

Kürsü sözü bəzən monumental heykəl altlığı kimi də işlədilir. Məsələn: “*Layihədə Füzulinin ayaqüstü heykəli aşağı hissəsi bəzədilmiş qranit kürsiyə üzərində dururdu*” [8, s.136]. Bircə, eyni mənbədə bir obyektiv mənə daşıyan terminin müxtəlif variantlarda verilməsi məqbul sayıla bilməz. Burada *kürsiyə* əvəzinə *altlıq* sözünün işlədilməsi daha doğru olardı.

M.Nəcəfov digər bir monoqrafiyada arxitektura, peyzaj terminlərindən də istifadə etmişdir. Məsələn: “*Münhenin damları*”, “*Dürerin evi*” və bu tipli arxitektura peyzajları orijinal sənət nümunələri kimi qiymətlidir [9, s.48].

M.Qasımov dilimizdə qarşılığı olan terminlərin alınma sözlərlə əvəz edilməsinə heç bir ehtiyac olmadığını göstərir. Müəllif yazır ki, məsələn, XIX əsrdən etibarən tərcümə və terminoloji lüğətlərdə rus dilindəki *arxitektor* termininin qarşılığı Azərbaycan dilində *memar*, eləcə də *arxitektura* termininin qarşılığı *memarlıq* termini kimi işlədilir. Həqiqətən də bu terminlər dilimizdə asan tələffüz olunur və nəzərdə tutulan məfhumu dəqiq ifadə edir [4, s.108].

“Azərbaycan incəsənəti” monoqrafiyasında da *miniatürçü* əvəzinə *miniatürist, ornamentçi* əvəzinə *ornamentalist* kimi işlədilən bir çox başqa termin əvəzlənmələrini də müşahidə edirik [3, s.130].

Professor A.Qurbanov qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili terminologiyasını daha da zənginləşdirmək üçün, ilk növbədə, bütün sahələri əhatə edəcək mükəmməl termin lüğətləri hazırlanmalıdır. Bu lüğətlər terminlərə xas olmayan, çoxmənalılıq,

sinonimlik, çoxkomponentlik, qeyri-dəqiqlik, systemsizlik, dəyişkənlik, anlaşılmazlıq, alınma terminlərə aludəçilik və s. xüsusiyyətlərdən uzaq olmalıdır [6, s.4].

Beləliklə, deyə bilərik ki, digər sahə terminlərində olduğu kimi, təsviri sənət terminlərinin də formalaşmasına və dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə son dövrlərdə respublikamızda gedən sosiolinqvistik proseslər, digər xalqlarla qurulan mədəni əlaqələr, incəsənətə aid elmi-kütləvi ədəbiyyatlar, sosial şəbəkələr və KİV əlverişli təsir göstərə bilmişdir. Bu vasitələr dilimizin təsviri sənət terminologiyasını zənginləşdirməklə yanaşı, dilimizə başqa dillərdən yeni təsviri sənət terminləri gətirmiş və ayrı-ayrı leksik vahidlərin terminləşməsi prosesini sürətləndirmişdir.

Nəticə / Conclusion

Müxtəlif sistemli dillərdən təsviri sənət terminlərinin alınması dilimizdə mühüm rola malikdir. Xüsusilə, son zamanlar elmin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış yeni alınma təsviri sənət terminləri müxtəlif mətbu orqanlarında, informasiya vasitələrində səsləndirilir, sabitləşir, daha sonra isə kütləviləşir. Bu terminlər lüğətlərdə dağınıq haldadır. Odur ki, təsviri sənət terminlərinin xüsusi lüğətlərdə toplanmasına böyük ehtiyac var.

Məlum olmuşdur ki, alınma təsviri sənət terminlərinin müəyyən hissəsi ilkin orta əsrlərdən başlayaraq ərəb və fars, XIX əsrin ortalarından etibarən isə rus dili və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən alınmışdır. Bu terminlərin bir qismi mənbə dildə olduğu kimi, bir qismi isə dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılaraq işləklilik statusu qazanmışdır.

Alınma təsviri sənət terminləri və terminoloji birləşmələr respublikamızda təsviri sənətin inkişaf dinamikasını əks etdirir və onun dünya incəsənətinin bir tərkib hissəsi olduğunu aydınlaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Aslanov V.İ. (1988). Termin yaradıcılığında unifikasiya vacib şərtidir. Bakı, API-nin nəşri.
2. Atayev S. (2004). İbtidai siniflərdə təsviri incəsənətin tədrisi metodikası. Bakı, 207 s.
3. Azərbaycan incəsənəti. (1992). Bakı, İşıq. 344 s.
4. Qasimov M. (1973). Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm. 186 s.
5. Quliyeva S. (2003). Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminləri. Bakı, Nurlan. 184 s.
6. Qurbanov A. (1988). Azərbaycan terminologiyasının müasir vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr. Bakı, API-nin nəşri.
7. Müasir Azərbaycan memarlığı və incəsənəti. (1992). Bakı, Elm. 224 s.
8. Nəcəfov M. (1977). Rəssam və zaman. Bakı, Gənclik. 174 s.
9. Nəcəfov M. (1980). Tahir Salahov. Bakı, Yazıçı. 62 s.
10. Баскаков Н.А. (1961). Современное состояние терминологии в языках народов СССР – Вопросы терминологии. Москва, Изд.АН СССР. 229 с.
11. Оруджев А. (1983). О состоянии дельнейшем усовершенствовании терминологии на Азербайджанском языке. Проблема разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. Москва, Наука. 336 с.
12. az. wikipedia. org/wiki/ installyasiya
13. <https://azgallery.az/az/news/203>
https://az.wikipedia.org/wiki/Sakit_M%C9%99mm%C9%99dov